

ПОНЯТТЯ ТА ОСНОВНІ ВИДИ ДОЧІРНІХ ПІДПРИЄМСТВ

Однією з форм господарювання в Україні є дочірні підприємства, які в силу економічних, правових чи організаційних чинників контролюються іншими господарськими організаціями. Однак правовий статус дочірніх підприємств недостатньо врегульований законодавчо, що потребує його глибокого теоретичного дослідження. Окремі аспекти цього питання досліджувалися в наукових працях О. Окунева [1, с. 22–24], В. Пескова [2, с. 22–24], І. Аксьонова, О. Вінник [3, с. 59–60]. Зокрема, ще у 2000 р. дослідниками зверталася увага на необхідність на законодавчому рівні дати визначення дочірнього підприємства: загальне і окремих його видів — унітарного дочірнього підприємства та дочірнього підприємства корпоративного типу [4, с. 7]. Прийняття Господарського кодексу України [5] стало новим поштовхом для наукових пошуків з цього питання. Зокрема, правовій природі дочірнього підприємства присвячене дисертаційне дослідження Ж. Чевичалової [6]. Разом з тим у зазначеній роботі під дочірніми автор розуміє лише «підприємства з єдиним засновником юридичною особою» [6, с. 60], залишаючи осторонь підприємства з кількома учасниками, підконтрольні іншим господарським організаціям. Крім того, додаткового вивчення потребує поняття дочірнього підприємства у зв'язку з набуттям чинності Законами України «Про холдингові компанії» [7], «Про акціонерні товариства» [8].

Дочірні підприємства можна класифікувати за різними критеріями: за галузями господарювання (виробництво, торгівля, фінансове посередництво, природокористування та ін.), за метою діяльності (створені комерційними або неприбутковими організаціями — для задоволення власних потреб), за належністю капіталу (підконтрольні українським або іноземним організаціям) тощо. Проте вбачається, що найбільш важливим і тісно пов'язаним саме з дефініцією дочірніх підприємств є наведений вище їх поділ на унітарні і корпоративні.

Таким чином, мета даної роботи — на основі систематизації наукових знань про дочірні підприємства з'ясувати проблеми визначення поняття дочірніх підприємств та їх основних видів і сформулювати пропозиції щодо їх вирішення.

До набрання чинності Господарським кодексом України можливість створення дочірніх підприємств

так званого унітарного типу в Україні передбачалася статтею 9 Закону України «Про господарські товариства» [9]. При цьому визначення такого дочірнього підприємства містилося у Листі Вищого арбітражного суду України № 01-8/23 від 24.01.1997 р., у відповідності до якого дочірнє підприємство — засноване іншим («материнським») підприємством [10]. Дане визначення фактично відображало поняття дочірнього підприємства, що містилося в пункті 2.24 чинної на той момент Класифікації організаційно-правових форм господарювання. Тут дочірнє підприємство визначалося як підприємство, єдиним засновником і власником якого є інше підприємство [11]. Створення подібних дочірніх підприємств передбачалося також нормами Закону України «Про спеціальний режим інвестиційної та інноваційної діяльності технологічних парків «Напівпровідникові технології і матеріали, оптоелектроніка та сенсорна техніка», «Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона», «Інститут монокристалів» [12].

Однак в українському законодавстві містився й інший підхід до визначення дочірніх підприємств. Так, Положення про холдингові компанії, що створюються у процесі корпоратизації і приватизації (затверджене Указом Президента України) передбачало, що дочірнім підприємством є господарюючий суб'єкт, контрольним пакетом акцій якого володіє холдингова компанія [13]. Також Інструкція з бухгалтерського обліку операцій з цінними паперами установ комерційних банків України у пункті 2 визначала дочірнє підприємство як компанію, що контролюється іншою компанією, при цьому розкривалися також способи встановлення такого контролю [14]. Зазначені норми стали підставою існування так званих дочірніх підприємств корпоративного типу, що не були окремою організаційно-правовою формою юридичних осіб, а лише відображали підпорядкування таких підприємств іншим господарським організаціям.

Необхідність законодавчого регулювання відносин залежності між формально самостійними підприємствами не є виключно українською проблемою. «Кричуща різниця між юридичними формами та їхньою економічною сутністю, — цитує М. Кулагін буржуазного правознавця М. Despax у своїй роботі 1987 р. і далі продовжує, — стала іноді обертатися і

проти інтересів інших капіталістів, а також самої буржуазної держави. Саме ці причини змусили судову практику й законодавця усе частіше враховувати фактичну залежність однієї компанії від іншої [15, с. 156]. Наслідки такої залежності звичайно полягають у покладенні в певних випадках відповідальності за боргами залежного суб'єкта на контролюючого, а також в інших засобах захисту інтересів слабких учасників господарського обороту. Таким чином, врегулювання українським законодавцем правовідносин, які виникають між контролюючим і підконтрольним підприємствами (шляхом запровадження інституту дочірнього підприємства), зумовлено необхідністю захисту правового господарського порядку (ст. 5 Господарського кодексу України).

Господарський кодекс України, що набрав чинності 1 січня 2004 р., віддав перевагу другому з названих підходів, закріпивши термін «дочірні підприємства» за підприємствами, що підпорядковані іншому підприємству за рахунок переважної участі контролюючого підприємства у статутному фонді та/або загальних зборах або в інших органах управління дочірніх підприємств, зокрема володіння контрольним пакетом акцій.

Разом з тим Господарським кодексом України не було змінено приписи ст. 9 Закону України «Про господарські товариства» щодо можливості для господарських товариств створювати дочірні підприємства. Крім того, сам Господарський кодекс України у ст. 63, 113 передбачив можливість створення приватного підприємства суб'єктом господарювання (юридичною особою). Цікава історія появи «приватних підприємств, заснованих юридичною особою» у Господарському кодексі України. Проект закону України «Господарський (комерційний) кодекс України» (zareєстрований ВР України 02.06.2000 р.) не згадував їх [16]. У своєму листі № 01-2.2/279 від 09.09.2001 р. Вищий господарський суд України зазначив, що «засновниками приватного підприємства можуть бути також суб'єкт підприємницької діяльності та громадська організація, які мають статус юридичної особи (див. зауваження у пункті 17 цього Листа)» [17]. Проте у зазначеному пункті нічого подібного про приватні підприємства не зазначалося, зате містилося зауваження щодо необхідності передбачити у ст. 63 Господарського кодексу України можливість заснування дочірніх підприємств. Отже, Вищий господарський суд України ототожнив поняття «дочірнє підприємство» і «приватне підприємство, засноване юридичною особою».

При цьому дочірнє підприємство, яке створене одним господарським товариством на підставі ст. 9 Закону України «Про господарські товариства», або приватне підприємство, яке засноване юридичною особою відповідно до ст. 113 Господарського

кодексу України, є унітарними у розумінні ст. 63 Кодексу, оскільки створюються одним засновником, який виділяє необхідне для того майно і формує відповідно до закону статутний фонд, не поділений на частки (паї).

На відміну від них, є корпоративними у розумінні Господарського кодексу України дочірні підприємства (тобто такі, що контролюються іншою господарською організацією), які створені, як правило, двома або більше засновниками за їх спільним рішенням (договором), мають статутний фонд, поділений на частки, діють на основі корпоративних прав. Дочірнє підприємство є корпоративним відповідно до Господарського кодексу України і в тому разі, якщо створено однією особою у формі господарського товариства.

Як свідчить практика, підприємство може мати статус корпоративного дочірнього як з моменту заснування, так і набути його (а згодом — і втратити) у процесі господарської діяльності через рух акцій (часток тощо), що зумовлено потребами найефективнішого вкладення капіталу, а отже — господарського обороту.

Таким чином, фактично Господарський кодекс України передбачає існування не лише «корпоративних», але й «унітарних» дочірніх підприємств. Чинна Класифікація організаційно-правових форм господарювання, яка затверджена Наказом Державного комітету України з питань технічного регулювання і споживчої політики [18], визначає дочірнє підприємство як «підприємство, єдиним засновником якого є інше підприємство (підприємство, залежне від іншого)», і при цьому посилається як на ст. 63, так і на ст. 126 Господарського кодексу України. Тим самим Класифікація зберігає як унітарні, так і корпоративні дочірні підприємства (як уже згадувалось, сам Кодекс називає перші приватними підприємствами, та й Класифікація повторює дану в ньому дефініцію приватного підприємства).

Слід зазначити, що у зв'язку з прийняттям Законом України «Про акціонерні товариства» з 30 квітня 2011 р. втрачає чинність ст. 9 Закону України «Про господарські товариства» в частині, що стосується акціонерних товариств. Тобто з 30 квітня 2011 р. товариства з обмеженою (додатковою) відповідальністю, повні та командитні товариства зможуть створювати унітарні дочірні підприємства в таких організаційно-правових формах, як «дочірнє підприємство» і «приватне підприємство», у той час як усі інші види юридичних осіб — лише як «приватне підприємство». Така позиція законодавця навряд чи може бути визнана правильною. Зокрема, російський цивіліст Н. С. Суворов наприкінці XIX сторіччя зауважував, що «різні основні форми юридичної особистості повинні виводитися із потреб

обороту, із доцільності» [19, с. 115]. Є вельми сумнівним, щоб описаний стан речей міг бути поясненим потребами обороту чи доцільністю. Наразі існування одночасно організаційно-правових форм дочірнього підприємства і приватного підприємства (у разі його заснування однією юридичною особою) вбачається недоліком законодавства, усунення якого потребує подальшого дослідження.

Окремо слід відзначити поняття «корпоративне підприємство», яким в розумінні Закону України «Про холдингові компанії» є господарське товариство, холдинговим корпоративним пакетом акцій (часток, паїв) якого володіє, користується та розпоряджається холдингова компанія. У свою чергу, холдинговий корпоративний пакет акцій (часток, паїв) визначається як пакет акцій (часток, паїв) корпоративного підприємства, який перевищує 50 відсотків чи становить величину, яка забезпечує право вирішального впливу на господарську діяльність корпоративного підприємства [7]. Хоча таке визначення «корпоративного підприємства» здається близьким до визначення дочірнього підприємства в Господарському кодексі України, питання їх співвідношення потребує окремого дослідження (зокрема, щодо організаційно-правових форм, в яких можуть створюватися ті й інші, поняття контролю та вирішального впливу тощо).

З наведеного вище випливає, що дочірнє підприємство корпоративного типу не обов'язково повинно мати одного учасника. Разом з тим слід визнати, що окремим випадком дочірніх підприємств є товариства однієї особи — господарські товариства з одним учасником. Можливість створення товариств однієї особи в Україні була легалізована 1 січня 2004 р., що відповідає приписам 12-ї Директиви ЄС [20]. Як свідчить практика, відмінності унітарного дочірнього підприємства (приватного підприємства, заснованого юридичною особою) та товариства однієї особи носять формально-юридичний характер. Економічно ці підприємства практично ідентичні.

Від товариства однієї особи «в чистому вигляді» дещо відрізняється товариство, в якому значний пакет акцій (часток) належить одному з учасників, а решта розпорошені між іншими. Так, в науковій літературі висловлюється думка про невідале поєднання у ст. 126 Господарського кодексу України усіх видів асоційованих підприємств, оскільки «правова природа дочірнього підприємства з одним засновником певною мірою відрізняється від правової природи залежних підприємств із двома або більше засновниками, навіть перебуваючи у вирішальній залежності від останніх» [6, с. 60].

Проте така думка вбачається недостатньо обґрунтованою. Слушним слід визнати зауваження Т. Блашук: «В компанії, де 99 % голосів належить одній особі, а ще 1 % десятьом, то чи слід сумніва-

тися, що це компанія однієї особи» [21, с. 4]. Також вірно зазначає О. Підцерковний: «Унітарним в економічному сенсі підприємство залишається завжди, коли один з учасників (співвласників) володіє висловлюваними можливостями вирішувати питання управління підприємством [22, с. 33–34]. У свою чергу, об'єктивно існуючі економічні реалії вимагають адекватного правового інструментарію.

Отже, з огляду на економічні причини, які зумовлюють необхідність законодавчого регулювання відносин контролю між підприємствами, не вбачається суттєвою кількістю учасників підприємства, яке повністю контролюється однією господарською організацією.

При цьому наврайд чи можна визнати доцільним множення правових інститутів для окремого регулювання однакових за своєю суттю відносин. У протилежному випадку приписи, адресовані дочірнім підприємствам з єдиним учасником, легко обходяться відчуженням незначної кількості акцій (частки у статутному фонді тощо) лояльним особам. Можливість дотримання приписів законодавства (чи ухилення від них) шляхом введення до складу акціонерів осіб, які володіють однією акцією і узгоджують свої дії з власником великого пакету акцій, перевірена практикою і повинна враховуватися, зокрема, при регулюванні досліджуваного правового інституту.

Крім того, в українському правовому полі та за кордоном поширеним є встановлення контролю над господарськими організаціями не шляхом безпосереднього придбання 100 % чи контрольного пакету акцій (часток тощо), а із застосуванням складної системи участі з кількома «ярусами власності».

Отже, доцільною є саме уніфікована правова регламентація усіх дочірніх підприємств: як створених одним учасником, так і тих, що мають кілька учасників, але перебувають під прямим чи опосередкованим контролем однієї господарської організації.

Наведене дозволяє дійти таких висновків:

законодавче врегулювання відносин економічної залежності, що виникають між господарськими організаціями, зумовлене об'єктивними потребами господарського обороту;

у загальному вигляді дочірнє підприємство можна визначити як господарську організацію, яка перебуває під прямим чи опосередкованим контролем іншої (материнської) господарської організації;

унітарним дочірнім підприємством є господарська організація, яка створена в організаційно-правовій формі дочірнього чи приватного підприємства одним засновником (господарською організацією), який виділяє необхідне для того майно, формує відповідно до закону статутний фонд, не поділений на частки (паї), та контролює її діяльність;

корпоративним дочірнім підприємством є господарська організація, яка створена, як правило,

двома чи більше засновниками за їх спільним рішенням (договором), має статутний фонд, поділений на частки, діє на основі корпоративних прав і перебуває під прямим чи опосередкованим контролем іншої (материнської) організації;

доцільним є уніфіковане законодавче регулювання діяльності дочірніх підприємств незалежно від кількості їх учасників.

У свою чергу, такі висновки зумовлюють напрями подальшого дослідження, а саме:

визначення понять контролю і вирішального впливу та їх розмежування;

дослідження співвідношення термінів «залежне підприємство», «корпоративне підприємство» (у розумінні Закону України «Про холдингові компанії»), «дочірнє підприємство», «товариство однієї особи»;

виокремлення організаційно-правових форм, в яких можуть створюватися дочірні підприємства корпоративного типу, а також організаційно-правових форм господарських організацій, що можуть здійснювати над ними контроль;

з'ясування доцільності одночасного існування в українському законодавстві дочірніх підприємств (як окремої організаційно-правової форми), приватних підприємств (у разі їх створення юридичною особою) та господарських товариств однієї особи;

дослідження способів та механізму встановлення контролю над дочірнім підприємством, прямого чи опосередкованого;

з'ясування особливостей створення дочірнього підприємства.

Література

1. Окунев О. Дочірні підприємства в Україні: проблеми та перспективи / О. Окунев // Підприємництво, господарство і право. — 2001. — № 2. — С. 22–24.
2. Песков В. Правові аспекти організації дочірніх підприємств / В. Песков // Право України. — 1999. — № 10. — С. 22–24.
3. Аксенов И. Два мнения по одному вопросу / И. Аксенов, О. Винник // Предпринимательство, хозяйство и право. — 1999. — № 11. — С. 58–60.
4. Винник О. М. Правове становище дочірніх підприємств / О. М. Винник // Підприємництво, господарство і право. — 2000. — № 1. — С. 3–7.
5. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. // Офіційний вісник України. — 2003. — № 11. — Ст. 462.
6. Чевичалова Ж. В. Правова природа дочірнього підприємства : дис. канд. юрид. наук / Ж. В. Чевичалова. — Харків, 2008. — 197 с.
7. Про холдингові компанії : Закон України від 15 березня 2006 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2006. — № 34. — Ст. 291.
8. Про акціонерні товариства : Закон України від 19 вересня 2008 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2008. — № 50–51. — Ст. 384.
9. Про господарські товариства : Закон України від 19 вересня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 49. — Ст. 682.
10. Про деякі питання практики застосування окремих норм чинного законодавства у вирішенні спорів : Лист Вищого арбітражного суду України № 01-8/23 від 24 січня 1997 р. // Юридичний вісник України. — 2000. — № 27.
11. Класифікація організаційно-правових форм господарювання : Наказ Держстандарту № 288 від 22 листопада 1994 р. // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. — 2001. — № 2.
12. Про спеціальний режим інвестиційної та інноваційної діяльності технологічних парків «Напівпровідникові технології і матеріали, оптоелектроніка та сенсорна техніка», «Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона», «Інститут монокристалів» : Закон України від 16 липня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 40. — Ст. 363.
13. Про холдингові компанії, що створюються у процесі корпоратизації та приватизації : Указ Президента України № 224/94 від 11 травня 1994 р. // Урядовий кур'єр. — 1994. — 19 травня.
14. Про заходи щодо реалізації програм реформування бухгалтерського обліку та звітності Національного банку України і комерційних банків України : Постанова Правління Національного банку України № 466 від 30 грудня 1997 р. // Офіційний вісник України. — 1998. — № 4. — Ст. 147.
15. Кулагин М. И. Избранные труды по акционерному и торговому праву / М. И. Кулагин. — 2-е изд., испр. — М. : Статут, 2004. — 363 с.
16. Господарський (комерційний) кодекс України: Проект закону України № 5370 від 02 червня 2000 р. — Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc34?id=&pf3511=8467&pf35401=8762 (дата останнього відвідування 11.10.2010 р.).
17. Зауваження до Господарського кодексу : Лист Вищого господарського суду України № 01-2.2/279 від 09 вересня 2001 р. // Вісник законодавства України. — 2004. — № 8.
18. Про затвердження національних стандартів України, державних класифікаторів України, національних змін до міждержавних стандартів, внесення зміни до наказу Держспоживстандарту України від 31 березня 2004 р. № 59 та скасування нормативних документів : Наказ Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики № 97 від 28 травня 2004 р. // Юридичний вісник України. — 2004. — № 47.
19. Суворов Н. С. Об юридических лицах по римскому праву / Н. С. Суворов. — М. : Статут, 2000. — 299 с.
20. TWELFTH COUNCIL COMPANY LAW DIRECTIVE of 21 December 1989 on single-member private limited-liability companies (89/667/EEC). —

Режим доступа : <http://eurobase.h1.ru/dir12.htm> (дата останнього відвідування 11.10.2010).

21. Блещук Т. Особливості правового статусу юридичної особи з одним учасником / Т. Блещук // Підприємництво, господарство і право. — 2005. — № 12. — С. 3–6.

22. Подцерковный О. О необходимости согласования юридических и экономических аспектов корпоратизации / О. Подцерковный // Підприємництво, господарство і право. — 2004. — № 3. — С. 31–37.

Подано до редакції 13.10.2010 р.